

Examination and Critique of Gathic Evidence on the Prohibition of Sacrifice

Seyed Saeed-Reza Montazeri¹

Ali Mosleh²

Ali-Mohammad Tarafdari³

(Received on: 2024-02-18; Accepted on: 2024-04-22)

Abstract

With the expansion of Avestan studies and the translations of the Gathas by Orientalists, the belief gained prominence that Zoroaster opposed all forms of animal sacrifice. If references to sacrifices appear in post-Gathic texts, they are seen as a reversion to the beliefs of the pre-Zoroastrian era of disbelief. Influenced by this interpretation, Zoroastrians rejected the long-standing tradition of sacrifice. However, some scholars dispute this reading of the Gathas, pointing out the problematic nature of the circumstantial evidence used to argue Zoroaster's opposition to sacrifice. Despite this, the Gathic evidence itself has not received the attention it deserves from researchers. This study aims to clarify whether sacrificial offerings were permitted or prohibited in the Zoroastrian tradition by examining the Gathic evidence. It seeks to answer the question: What was Zoroaster's stance on animal sacrifice, and were temporal and spatial factors influential in his ruling on this practice? Conducted through linguistic analysis and library research, this study finds that the interpretation of the relevant Gathic passages is fraught with serious challenges due to grammatical and lexical ambiguities, as reflected in the diverse translations and interpretations by Avestan scholars. Furthermore, the possibility remains that the prohibition of sacrifice was context-dependent, influenced by the temporal and geographical circumstances of Zoroaster's era, rather than a universal ruling applicable to all times and places.

Keywords: prohibition of sacrifice, Gathic evidence, Zoroastrian rituals, Gathas.

1 . Associate Professor, Department of Religions and Mysticism, Farabi Campus, University of Tehran, Tehran, Iran (corresponding author). Email: ssmontazery@ut.ac.ir

2 . PhD student, Iranian Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.
Email: akhareen000009@gmail.com

3 . Assistant Professor, History, National Library and Archive of the Islamic Republic of Iran, Tehran, Iran.
Email: tarafdary@yahoo.com

بررسی و نقد شواهد گاهانی در منع قربانی

سیدسعیدرضا منتظری^۱

علی مصلح^۲

علی محمد طرفداری^۳

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳]

چکیده

با رواج پژوهش‌های اوستایی و ترجمه‌های مستشرقان از گاهان، این باور قوت گرفت که زرتشت با هرگونه قربانی حیوانی مخالف بوده است و اگر در متن‌های پساگاهانی نشانی از قربانی وجود دارد، درحقیقت بازگشت به همان باورهای عصر کافرکیشی است. زرتشتیان تحت تأثیر این برداشت به مخالفت با سنت دیرین قربانی پرداختند؛ اما کسانی با این برداشت از گاهان مخالف‌اند و به اشکال‌های قراین ظنی مخالفت زرتشت با قربانی اشاره کرده‌اند. با این حال تاکنون شواهد گاهانی آنچنان که باید مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. این پژوهش با هدف روشن‌شدن مسئله جواز یا عدم جواز قربانی در آیین زرتشتی، به بررسی شواهد گاهانی می‌پردازد و می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که از نظر زرتشت قربانی حیوانی چه حکمی دارد و آیا شرایط زمانی و مکانی در این حکم تأثیرگذار بوده است یا نه؟ پژوهش حاضر با استفاده از تحلیل‌های زبان‌شناسی و با مطالعه کتابخانه‌ای سامان یافته است. با توجه به یافته‌های این پژوهش، تحلیل بندهای مورد بحث به دلیل ابهام‌های دستوری و واژگانی با اشکال‌های جدی مواجه است و شاهد آن ترجمه و تفسیرهای متفاوت اوستاپژوهان است. همچنین این امکان وجود دارد که ممنوع‌بودن قربانی برآمده از شرایط زمانی و مکانی زرتشت باشد و نه حکمی کلی برای همه زمان‌ها و مکان‌ها.

کلیدواژگان: منع قربانی، شواهد گاهانی، آیین‌های زرتشتی، گاهان

۱. دانشیار گروه ادیان و عرفان، دانشکدگان فاربی دانشگاه تهران، تهران (نویسنده مسئول) ssmontazery@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری ادیان ایرانی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم ایران akhareen000009@gmail.com

۳. استادیار تاریخ، عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران arafadary@yahoo.com

مقدمه

قربانی که از آیین‌های کهن ملل در تاریخ است، در اصطلاح به معنای گرفتن جان موجود زنده‌ای اعم از انسان، حیوان یا نبات، از راه کشتن، سوزاندن، دفن کردن یا خوردن برای تقرب به خدایان و جلب نظر آنان است (مصاحب، ۱۳۸۰ هـ.ش، ج ۲، ص ۲۰۳۳). قرآن کریم این سنت را به تمامی امت‌ها نسبت می‌دهد (حج ۲۲: ۳۴) و سابقه آن به روزگار حضرت آدم (ع) باز می‌گردد (مائده ۵: ۲۷). همچنین این رسم به طور خاص به پیامبران بنی اسرائیل (آل عمران ۳: ۱۸۳) و حضرت ابراهیم (صافات ۳۷: ۱۰۷) هم نسبت داده شده و در اسلام از جمله شعائر الهی است (حج ۲۲: ۳۶). بنا بر عهد عتیق، قربانی نخستین مربوط به زمان حضرت آدم است (عهد عتیق، ۱۳۸۸ هـ.ش، ص ۷، سفر تکوین؛ فصل ۴، بند ۴). در گذر زمان این سنت در دین یهود تثبیت شد و انواع مختلفی پیدا کرد (نک. به: هاکس، ۱۳۸۲ هـ.ش، ص ۶۹۱ - ۶۹۳؛ نیز: گروهی از نویسندگان، ۱۹۸۱ م، ص ۷۲۱ - ۷۲۳) و در عهد جدید نیز تأیید شد (عهد جدید، ۱۳۸۷ هـ.ش، ص ۳۳۵، لوقا، باب دوم، بند ۲۴).

قربانی حیوانی در آیین زرتشتی نیز مانند بسیاری از دیگر آیین‌ها مورد تأیید قرار گرفته است. از گاهان که بگذریم، در دیگر اجزای اوستا قربانی حیوانی وجود دارد. قربانی برای ایزد هوم (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۱۵۱، بند ۴ - ۷)، آناهیتا (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۳۰۱، آبان‌یشت، بند ۲۱)، درواسپ (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۳۴۵، گوش‌یشت، بند ۳)، بهرام (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۴۴۱، بهرام‌یشت، کرده ۱۷، بند ۴۹ - ۵۰)، تشر (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۳۴۳، تیر‌یشت، بند ۵۸)، مهر (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۳۸۲، مهر‌یشت، بند ۱۱۹)، میدیوزرم (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۲، ص ۶۴۴ - ۶۴۵، خرده‌اوستا، آفرینگان گهنبار، بند ۳) بخشی از این قربانی‌های اوستاست. در دیگر متون زرتشتی نیز از قربانی برای متوفا در روز چهارم (مزداپور، ۱۳۹۰ هـ.ش، ص ۲۲۶، فصل هفدهم، بند ۵)، همچنین روز سی‌ام و در سالگرد

(روایت ایتھوتر، ص ۱۰۲. و نیز نک به: بویس، ۱۳۹۳ ه.ش، ج ۱، ص ۱۴۲)، قربانی برای به‌تخت‌نشانیدن آتش (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۱۲۱، پاورقی شماره ۱)، قربانی نذر ایزدان برای برآورده‌شدن حاجات (اون والا، ۱۹۲۲ م، ج ۱، ص ۲۸۵ - ۲۸۶) و دیگر قربانی‌هایی که در جشن‌ها و پیرانگاه‌ها انجام می‌شد که برشمردن همه آنها موجب ملال است (نک به: نوادری، ۱۳۹۸ ه.ش، ص ۱۵۳ - ۲۰۴).

با وجود اینکه «قربانی کردن حیوان در یسنا در مراکز سنتی زرتشتیان ایران تا اواسط سده بیستم مرسوم بود. [و] در میان پارسیان هند آثار به‌جامانده از نذر گوشت در این مراسم، تا اواخر سده نوزدهم دیده می‌شود» (بویس، ۱۳۷۷ ه.ش، ص ۱۵۲، یادداشت ۱۴)، چندی پس از آغاز مطالعات اوستایی و رواج ترجمه‌های غربیان از گاهان، این دیدگاه که زرتشت مخالف هرگونه قربانی حیوانی است، طرفدارانی پیدا کرد. نخست پارسیان هند به‌ویژه اصلاح‌طلبان این دیدگاه را پذیرفتند و سپس زرتشتیان ایران تحت تأثیر پارسیان با قربانی حیوانی به مخالفت برخاستند. مانکجی لیمجی هاتریا نخست قربانی گاو در زیارتگاه پارس بانورا ممنوع کرد (شهمردان، ۱۳۳۶ ه.ش، ص ۱۶۷) و کم‌کم پیشکش‌های غیرخونی جای قربانی حیوانی را گرفت. هرچند در کاهش میزان قربانی، هم جواری با هندوها، باورهای آذریوانی و صوفیانه و تئوسوفیستی و مهاجرت به شهرها نیز تأثیر داشت، هیچ‌کدام به اندازه پژوهش‌های اوستایی در بی‌رونق کردن مراسم قربانی مؤثر نبود. البته بقایای این رسم همچنان در میان زرتشتیان شریف‌آباد از توابع اردکان و نیز زین‌آباد و چم و مبارکه از توابع تفت یزد وجود دارد (قدردان، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۶۸).

هرچند بسیاری از اوستاپژوهان زرتشت را مخالف هرگونه قربانی می‌دانند، هنوز اتفاق نظری در این باره حاصل نشده است و کسانی باورمندند: «هیچ مدرکی وجود ندارد که بگوید زرتشت در پی پایان دادن به این قربانی‌کردن‌ها بوده است» (بویس، ۱۳۸۶ ه.ش، ص ۱۲۳). در نتیجه لازم است بار دیگر شواهد منع قربانی در گاهان بررسی و نقد شود تا روشن

گردد قربانی حیوانی از نظر زرتشت چه حکمی داشت؟ و آیا شرایط زمان و مکان در این حکم تأثیرگذار بود یا نه؟

تاکنون چند کتاب و مقاله درباره قربانی نوشته‌اند؛ از جمله بخشی از کتاب دانشنامه اساطیری جانوران و اصطلاحات وابسته و مقاله «واکاوی ریشه‌های آیین قربانی در ایران باستان» هر دو به قلم دکتر خسروقلی زاده و کتاب قربانی در آیین زرتشتی از غلامرضا نوادری به این مسئله پرداخته‌اند. چند صفحه از مقاله «قربانی از روزگار کهن تا امروز» نوشته حسین لسان نیز به قربانی در ایران باستان اختصاص دارد. کیخسرو جمپور «اساس قربانی کردن زرتشتیان ایران در روز مهرگان» را مربوط به اواخر حکومت صفویه و از روی تقیه می‌داند و باور دارد زرتشتیان باید آن را ترک کنند. علی اصغر مصطفوی در کتاب اسطوره قربانی، به ارائه شواهدی از آیین زرتشتی و ایران باستان پرداخته است. فریده فقیهی محدث در کتاب قربانی در ادیان الهی، نتایج نوشته پیشین را تکرار می‌کند؛ پایان‌نامه «مفهوم قربانی از میترائیسم تا اسلام» به قلم پروین صفری نیز همین‌گونه است بخشی از پایان‌نامه «قربانی در ایران باستان» به قلم محمد حسن شرفی و پایان‌نامه «بررسی آیین قربانی در بین‌النهرین و ایران» به قلم زهرا خلیفه‌قلی هم به قربانی در آیین زرتشتی پرداخته‌اند.

آنچه پژوهش حاضر را از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌کند، تمرکز بر سرودهای گاهانی و بررسی نقطه نظر زردشت در این باره است. در این پژوهش نخست شواهد گاهانی به طور کامل جمع‌آوری شده است و پس از دسته‌بندی آنها، با استفاده از تحلیل‌های زبان‌شناسی مورد بررسی و نقد قرار گرفته است.

بررسی شواهد منع قربانی در گاهان

با وجود اینکه بسیاری از اوستاپژوهان، زرتشت را مخالف هرگونه قربانی دانسته‌اند، اوستاپژوهانی با این برداشت از گاهان مخالفت کرده‌اند؛ آسموسن (آسموسن، ۱۳۸۶ ه.ش،

ص ۸۹ - ۹۰)، دوشن گیمن (دوشن گیمن، ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۱۴۵)، مری بویس (بویس، ۱۳۹۳ ه.ش، ج ۱، ص ۲۵۰ - ۲۵۱)، ویلیام مالاندرا (مالاندرا، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۵۰)، ماریان موله (موله، ۱۳۹۱ ه.ش، ص ۸۷)، یوهانا نارتن (قلی زاده، ۱۳۹۶ ه.ش، ص ۴۳۵ و نیز نک: قلی زاده، ۱۳۹۲ ه.ش، ص ۳۴۵)، بابک عالیخانی (عالیخانی، ۱۴۰۰ ه.ش، ص ۱۴۳)، خسرو قلی زاده (قلی زاده، ۱۳۹۶ ه.ش، ص ۴۲۳ - ۴۲۴)، چنگیز مولایی (مولایی، ۱۳۹۳ ه.ش، ج ۴، ص ۳۹۰) و احسان یارشاطر (یارشاطر، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۵۳۳) از جمله پژوهشگرانی هستند که این برداشت را پذیرفته‌اند. اما راز این تفاوت برداشت در چیست؟

یاما اوچی در جمع‌بندی دقیقی گوید: «زرتشت در چندین بند (یسنا ۱۲/۳۲ و ۱۴/۴۴؛ ۱۰/۴۸؛ ۱۴/۵۱) به قربانی شدن خشن و خونبار و جنون‌آمیز گاوها به دست پرستندگان دئوه‌ها اعتراض می‌کند. در یسنا ۲۹ روان گاو از رفتاری که با او می‌شود، مویه می‌کند. زرتشت، یمه خدای پیشاتاریخی را احتمالاً به این دلیل نکوهش می‌کند که به انسان برای خوردن گوشت اجازه داده است (یسنا ۸/۳۲). محققان در گذشته این بندها را به این معنا می‌دانستند که زرتشت قربانی کردن همراه با خونریزی جانوران را ممنوع کرده بود؛ اما محققانی دیگر به تازگی به این نتیجه رسیده‌اند که زرتشت با نفس قربانی کردن جانوران مخالف نبوده است، بلکه راه انسانی‌تری برای کشتن جانداران می‌جسته است؛ مثلاً بی‌هوش کردن آنها پیش از قربانی شدن» (یاما اوچی، ۱۳۹۰ ه.ش، ص ۴۷۹).

با دقت در این سخن روشن می‌شود که دو دسته شاهد در گاهان درباره منع قربانی وجود دارد؛ نخست شواهدی که در آنها سخن از قربانی و کشتار گاو است؛ دیگر شواهدی که در آن از رنجی که بر گاو روا داشته می‌شود و لزوم فراهم کردن آسایش آن گفتگو می‌شود. هر دو دسته به طور جداگانه بررسی می‌شود.

پیش از بررسی شواهد باید به سه نکته توجه کرد؛ نخست: حرمت قربانی، حکمی فقهی است و باید بر اساس ضوابط جاری در علم فقه استنباط شود. حال بگذریم از تناقض‌گویی

برخی زرتشتیان که از طرفی می‌گویند زرتشت شریعتی نداشته است (سروش‌پور، ۱۳۹۷ ه.ش، ص ۱۶ و نیز نک به: ساسانفر، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۱۲) و از طرفی بر حرمت قربانی پافشاری می‌کنند.

دوم: «گاهان مبهم‌ترین و پیچیده‌ترین منظومه در در میان ادبیات مذهبی مشرق‌زمین است» (مالاندرا، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۲۰). دانشمندان اوستاشناس جز در مواردی نادر، درباره معنای این سرودها نظر واحدی ندارند (زرنشاس، ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۲۴). گرشویچ ایجاز کلام، ابهام پایانه‌های صرفی، فراوانی اصطلاحات فنی که دیگر حتی در اوستای متأخر نیز به کار نمی‌رود و تلاش نمایانی که در کار بوده تا به مدد ترتیب واژگان تتابع غامض اندیشه را تجسم بخشند و فاصله زمانی را از عواملی می‌شمرد که فهم گاهان را احتمالاً در همه دوران‌ها بی‌اندازه سخت کرده است (گرشویچ، ۱۳۹۶ ه.ش، ص ۶۴). به همین دلیل «خاصیت همراه‌کننده گاهان، پیوسته متخصصان را از توافق بر سر این موضوع که چه آدابی ترویج و کدام اعمال نفی می‌شده مانع آمده است» (کلنز، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۸۸). سوم: در هیچ بندی از گاهان نیامده که قربانی حرام است یا زرتشتیان باید از قربانی پرهیز کنند، بلکه آنچه در گاهان به آن اشاره می‌شود، تنها محکومیت آیین‌های مخالفان است که پژوهشگران از آن خواسته‌اند حرمت قربانی را بیرون بکشند. با در نظر داشت این نکته‌ها نخست شواهد آشکار را بررسی می‌کنیم.

شواهد آشکار منع قربانی

۱. بند ۸ از هات ۳۲

برخی گناه جمشید را قربانی و تقسیم گوشت آن میان مردم می‌دانند؛ از این رو بند پیش‌گفته را دلیلی بر مخالفت زرتشت با قربانی دانسته‌اند؛ برای نمونه وست درباره این بند گوید: «سلاخی کردن گاو، به ییمه [جمشید] بازمی‌گردد که بانی اسطوره‌ای قربانی جانور شمرده

می‌شود» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۱۱۲). از میان اوستاپژوهان ایرانی،^۱ تنها ساسانفر و پورد اوود گناه جمشید را گوشت خواری دانسته‌اند (ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۳۴۹). اما «به درستی روشن نیست که گناه او چه بوده است و درباره این قطعه گاهانی مبهم، تفسیرهای فراوانی شده است» (شاکد، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۳۰۳). برای نمونه در ترجمه آذرگشسب و چندی دیگر گناه جمشید خوار شمردن اهورامزداست (آذرگشسب، ۱۳۸۳، ص ۴۹۱). از میان دانشمندان غربی، لنتس نیز باور دارد گناه جم در گاهان، دعوی خدایی کردن است و هومباخ در ترجمه خود (۱۹۹۴) بر همین رأی است و ظاهراً مسئله «خوراندن گوشت به مردمان» منتفی است (قائم مقامی، ۱۳۸۷ هـ.ش، ص ۶۹، یادداشت شماره ۶۷). اینسلر نیز این بند را چنین ترجمه کرده است: «با کفرگویی [چنین گویند که] گاو خداست» (باقری حسن کیاده، ۱۳۸۵ هـ.ش، ص ۷۸).

اگر از واژه «گائوش» که برخی آن را به معنای گوشت (ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۳۵۱) گرفته‌اند و برخی به معنای جهان (آذرگشسب، ۱۳۸۳ هـ.ش، ج ۱، ص ۴۹۴) بگذریم، درباره گناه جمشید نیز اختلاف اساسی وجود دارد. در زامیادیش گناهی که به جمشید نسبت داده می‌شود، دروغگویی است (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۴۹۰، زامیادیش، بند ۳۳ - ۳۴). در دادستان دینی نیز روایتی مشابه روایت اوستایی موجود است (شروو، ۱۳۹۸ هـ.ش، ص ۲۴۴). دادستان دینی، پرسش ۳۸، بند ۱۹ - ۲۰. در شاهنامه، گناه وی کبر و خودپسندی است (فردوسی، ۱۳۶۶ هـ.ش، ج ۱، ص ۴۵، بیت ۶۵ - ۶۸). در روایت پهلوی نیز گناه جمشید نپذیرفتن دین (میرفخرایی، ۱۳۹۰ هـ.ش، ص ۲۸۴، فصل سی و یکم، بند پ-۲) و دروغگویی و ادعای خدایی (میرفخرایی، ۱۳۹۰ هـ.ش، ص ۲۸۳، فصل سی و یکم، بند الف ۱۰) آمده است.

همچنین در روایات پهلوی، جم علیه نابودی گوسفندان به پا می‌خیزد (میرفخرایی، ۱۳۹۰ هـ.ش، ص ۲۸۴، فصل سی و یکم. و نیز نک به: تفضلی، ۱۳۹۱ هـ.ش، ص ۴۵، پرسش

۲۶، بند ۳۳ (الف)) که برخلاف مطالب یسنه ۳۲ است (بهار، ۱۳۹۱ هـ.ش، ص ۲۳۱، یادداشت شماره ۲۶).

از طرفی ثعالبی و ابن بلخی استفاده از گوشت حیوانات را به هوشنگ نسبت داده‌اند (ثعالبی، ۱۳۸۴ هـ.ش، ص ۳؛ ابن بلخی، ۱۳۷۴ هـ.ش، ص ۹۲؛ جدا از اینکه بنا بر سنت زرتشتی، آشنایی با گوشت خواری به روزگار کیومرث (بهار، ۱۳۹۵ هـ.ش، ص ۷۰) و مشی و مشیانه بازمی‌گردد (بهار، ۱۳۹۵ هـ.ش، ص ۱۴۵). در نتیجه انتساب آموزش گوشت خواری به جمشید محل اشکال است. مورخان نیز تأکید دارند گوشت خواری در میان ایرانیان سابقه طولانی دارد؛ برای نمونه درباره تمدن آندرونوو که نیای ماقبل تاریخی هندوایرانیان است، از آثار خوراکی‌هایی که نذر مردگان شده، می‌توان بدین نتیجه رسید که گوشت نیز در سبد غذایی خانواده بود که از راه شکار و صید به دست می‌آمد (برجیان، ۱۳۹۳ هـ.ش، ج ۱، ص ۲۸۴ - ۲۸۵).

با وجود این شواهد، انتساب گوشت خواری یا قربانی برای نخستین بار به جمشید سخت است؛ همچنین با این ترجمه‌های متفاوت نمی‌توان دریافت گناه یمه چه بوده است (یارشاطر، ۱۳۸۹ هـ.ش، ص ۵۳۳).

۲. بند ۱۲ از هات ۳۲

بند دوازدهم از هات ۳۲ گاهان بر اساس ترجمه ساسانفر به قربانی گاو اشاره دارد: «آموزگار بد با سخن خود مردم را از بهترین کردار دور می‌کند. مزدا کردار پلیدشان را به آنها اعلام و گوشزد می‌کند که زندگی گاو را با بر زبان راندن ورد "اورواخش، اوختی" و غریو شادی قربانی و نابود می‌کنند» (ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۳۶۸ - ۳۶۷).

نخستین اشکال ترجمه ساسانفر این است که وی در دیگر بخش‌های گاهان از ترجمه واژگانی همانند گاو، چربی، چارپای شیرده، آبستن (نک به: ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۵۷،

۶۱، ۱۳۳، ۱۴۴ و ... و خودداری می‌کند و چنین ترجمه‌هایی را مخالف فلسفه زرتشت می‌داند و نیز به بارتولومه و دیگران (نک به: ساسانفر، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۱۴۵، ۴۰۰، ۷۴۶) به دلیل چنین ترجمه‌هایی ایراد می‌گیرد؛ اما معلوم نیست چرا ایشان در این دو بند ترجمه «گاو» را مناسب می‌بیند؟ درحالی‌که در برداشت خود از بند هجدهم از هات ۴۴ گوید: «واژه‌هایی که مربوط به نام چارپایان است، هر کدام دارای یک معنای مجازی و استعاره‌ای است» (ساسانفر، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۶۶۸).

چه بسیارند کسانی که واژه‌هایی مانند گاو، اسب، شتر و ... را در گاهان مجاز و استعاره دانسته‌اند و از سوی دیگر گویند قربانی حیوانات در گاهان ممنوع شده است. باید روشن شود ملاک تعیین معنای مجازی و حقیقی در این ابیات چیست؟ بر چه اساسی در هات ۲۹ گاو در معنای مجازی به کار رفته و در هات ۳۲ در معنای حقیقی است؟

برخی از مترجمان مانند آذرگشسب، دوستخواه و ... (نک به: مبارکه، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۲۹۸ - ۲۹۹) واژه «گائوش» را به مردم، جهان و جهانیان ترجمه کرده‌اند تا بدانجا که آذرگشسب گوید در گات‌ها هر جا ذکری از گاو شده، منظور جهان هستی است (آذرگشسب، ۱۳۸۳ ه.ش، ج ۱، ص ۵۷۴).

با فرض اینکه «گئوش» به معنای گاو و «مُرنِدِن» به معنای «می‌کشند و نابود می‌کنند» است، کدام یک از دیگر اجزای بند دلالت بر اجرای مراسم قربانی دارد؟ بر اساس این قبیل ترجمه‌ها تنها چیزی که از این بند فهمیده می‌شود، این است که زرتشت در گزارش خود از رفتار دشمنان گوید آنان گاو را با فریاد شادی می‌کشند؛ اما از کجای این بند استفاده می‌شود که قربانی حیوانی در هر شرایطی محکوم است؟ اگر کسی بخواهد حرمت را از این بند استخراج کند، باید بگوید کشتن گاو به همان صورتی که مخالفان زرتشت انجام می‌دادند حرام است. مگر اینکه گفته شود این کشتن اشاره به مراسم قربانی است که صرف

احتمال است و نیاز به اثبات دارد؛ زیرا آنچه از ظاهر لفظ برمی آید، محکومیت کشتار گاو با اعمال شقاوت است (قلی زاده، ۱۳۹۶ هـ.ش، ص ۴۲۳ - ۴۲۴).

اما واژه «اورواخش اوختی» مبهم است و هرکس معنایی برای آن در نظر گرفته است. بارتولومه، یوستی، کانگا و اینسلر به پیروی از ترجمه پهلوی آن را به معنای «شادی و خرمی» برگردانده اند و هومباخ آن را فعل امر به معنای «پیش برو، اقدام کن» گرفته است (ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۳۶۹)؛ اما تاراپوروالا و آذرگشسب آن را به «سخنان فریبنده» ترجمه کرده اند (آذرگشسب، ۱۳۸۳ هـ.ش، ج ۱، ص ۵۱۸).

در پایان مری بویس گوید: «از آنجاکه از عبارت مذکور در گات ها ترجمه های گوناگون شده است، استنتاج درستی درباره معنای مستفاد از آن نمی توان کرد» (بویس، ۱۳۹۳ هـ.ش، ج ۱، ص ۲۵۲).

۳. بند ۱۴ از هات ۳۲

از این بند نیز مخالفت با قربانی برداشت شده است. ترجمه ساسانفر از این بند چنین است: «گرهم و کوی ها ... به پیرو دروغ، در قربانی کردن گاو با به کاربردن عبارت گاوکشتن "گائوش جئی دیانی" و آیین به کاربردن هوم و بر آتش ریختن آن یاری دهند» (ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۳۷۵).

ساسانفر جمله «گائوش جئی دیایی مژئویی ی دورا شیم سئوچیت او» را به «در قربانی کردن گاو با به کاربردن عبارت گاوکشتن "گائوش جئی دیانی" و آیین به کاربردن هوم و بر آتش ریختن آن یاری دهند» ترجمه کرده است. در این عبارت «جئی دیایی» به معنای «کشتن، زدن، تخریب کردن» و «مروئی» به «تخریب می کند» آمده است (ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۳۷۷). حال بگذریم از جمله دورا شیم سئوچیت او که آن هم مبهم و گنگ است (زئر، ۱۳۸۹ هـ.ش، ص ۱۱۶).

باید گفت نخست آنکه این بند از گاهان مشکلات دستوری و واژگانی جدی دارد (شروو، ۱۳۹۸ هـ.ش، ص ۱۳۴). آذرگشسب از ترجمه واژه «گائوش» به گاو از سوی خاورشناسان در این بند افسوس می‌خورد (آذرگشسب، ۱۳۸۳ هـ.ش، ج ۱، ص ۵۲۹). کلنز با اشاره به ابهام این بند و بند دهم از هات ۴۸ سه تفسیر برای آن ارائه می‌کند و تفسیر سوم آخر را می‌پسندد: ۱. نهی از قربانی؛ ۲. فقط اشاره به اشکال افراطی قربانی؛ ۳. قربانی جزء اصلی آیین اوستای قدیم است و خرده‌گیری تنها متوجه عاملان است (کلنز، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۸۸ - ۸۹). حاصل آنکه این بند نیز همانند بند گذشته صراحتی در تحریم قربانی ندارد و حتی احتمال دارد در تأیید قربانی باشد. به فرض درستی ترجمه مخالفان قربانی، شاید مراد نوع خاصی از قربانی باشد؛ چنانچه در بهرام‌یشت آمده که دیوان و یامبور و مردمان دیوپرست گاو را زجرکش می‌کردند (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۴۴۲ - ۴۴۳، بهرام‌یشت، بند ۵۶)؛ همان‌طور که زرنر نیز اعتراض زردشت را به اعمال شیوه‌های نسنجیده در ذبح گاو می‌داند (زرنر، ۱۳۸۹ هـ.ش، ص ۱۲۰ - ۱۲۱).

۴. بند ۱۰ از هات ۴۸

گواه دیگر بند دهم از یسنای ۴۸ است. اینسلا این بند را چنین آورده است: «چه هنگامی مردان دست از کشتار خواهند کشید» (میرفخرایی، ۱۳۹۶ هـ.ش، ص ۶۹). هرچند معلوم نیست مراد شاعر قتل نفس است یا قربانی و کشتن گاو به دست پیروان دروغ (ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۸۸۶)، مشکلات دستوری و واژگانی جدی این بند (شروو، ۱۳۹۸ هـ.ش، ص ۱۳۴) ترجمه‌های متفاوتی را می‌آفریند؛ برای نمونه هومباخ آورده است: «چه هنگام اشخاص محترم در کنار سراینده پذیرفته خواهند شد» (میرفخرایی، ۱۳۹۶ هـ.ش، ص ۷۰). در ترجمه نیبرگ نیز خبری از کشتن یا قربانی نیست (میرفخرایی، ۱۳۹۶ هـ.ش، ص ۷۱). در نتیجه این بند اشاره روشنی به تحریم قربانی ندارد و معانی احتمالی دیگری برای آن وجود دارد.

۵. بند ۵ از هات ۴۶

برخی این بند را در محکومیت قربانی می‌دانند. در ترجمه وست آمده است: «اگر [فرد] «دارا»یی ناگزیر شود در خانه خود پذیرا شود، بنا بر وعده‌ای با پیمانی، فردی محترم که با شرافت زندگی می‌کند و درستکار است، میزبان یک دروغ‌زن شود، او باید با دودمان خود در میان نهد تا دوری گزینند ای مزدا اهورا از خونریزی» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۱۹۷). نیبرگ در ترجمه‌ای کاملاً متفاوت این بند را به قربانی خونین ربط می‌دهد: «ای مزدا اهوره او را یاری کن، که نیازی به قربانی خون نداشته باشد» (نیبرگ، ۱۳۸۳ هـ.ش، ص ۲۴۷).

در بررسی واژگان این بند به «خرونیات» برمی‌خوریم که به «خونریزی» یا «قربانی خون» برگردانده شده است. بارتولومه و برخی دیگر این واژه را به سنگدل، ستمگر، گزند و تباهی و نیستی ترجمه کرده‌اند (نک. به: آذرگشسب، ۱۳۸۳ هـ.ش، ج ۲، ص ۳۵۵؛ پورداد، ۱۳۸۱ هـ.ش، ص ۲۸۱ - ۲۸۲) که هیچ اشاره‌ای به مراسم قربانی ندارد. برگردان پورداد چنین است: «آن پیرو راستی، آن دروغ‌پرست را این چنین آنکه بخرد است آزاده را بیاگاهاند تا که او را از گزند پناه دهد ای مزدا اهورا» (مبارکه، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۶۴۲). به فرض پذیرش معنای خون و خونریزی برای این واژه، باز هم معلوم نیست مراد از این خونریزی مراسم قربانی است یا آسیب دیدن افراد، چنان‌که وست به این احتمال نیز اشاره کرده است (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۱۹۶ - ۱۹۷). در نتیجه ارتباط «خرونیات» با مسئله قربانی روشن نیست.

شواهد مفهومی منع قربانی

شواهد مفهومی را می‌توان در سه دسته به شرح ذیل جای داد:

۱. رنج‌های گاو

در بند نخست از هات ۲۹ آمده است: «به شما چنین گله می‌کند روان گاو: برای که مرا آفریدید؟ چه کسی مرا برآورد؟ خشم و زور، ستم، خشونت و تهاجم مرا به ستوه

آورده است. من پشتیبانی جز شما ندارم؛ پس خود را در چرایی خوب، بنما» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۷۵).

در بند سوم از همین هات نیز سخن از دشمنی با گاو است که در وصف راستی آمده است: «دشمن گاو نیست» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۷۷). یا در بند ۱۵ از هات ۳۱ در توصیف انسان‌های پاک آمده است که به هیچ انسان یا چارپایی آسیب نمی‌زند (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۱۰۱).

بند ۲۰ از هات ۴۴ می‌گوید: «آنها که محض خوشامد گرین و اوسیچ، که بر گاو خشم می‌گیرند، کفر می‌گویند، و کوی‌هایی که روان او را، به زاری بر خود وامی‌دارند؟ آنها او را نمی‌پایند، تا چراگاه در پرتو "راستی" گسترده شود» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۱۷۹، هات ۴۴، بند ۲۰). همچنین در بند ۱۴ از هات ۵۱ آمده است: «کرپنها نه با احکام (تو) سازگارند، و نه با چراگاه، آنان که کردار و رفتار خود، بر گاو آزار رسانند، رفتارهایی که سرانجام آنها را در "خانه دروغ" جای می‌دهد» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۲۶۵، هات ۵۱، بند ۱۴). البته در ترجمه میرفرخایی آمده است: «بدخواه گاو هستند» (میرفرخایی، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۴۸). این بند از گاهان را شهزادی این‌گونه می‌آورد: «[کرپان‌ها] به جای پرورش دام‌ها، قربانی آنان را به مردم می‌آموزند» (مبارکه، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۹۰۸).

با اندکی بررسی واژگانی درمی‌یابید که واژه «گاویی» را برخی گاو و برخی دیگر از جمله بیشتر مترجمان ایرانی به جهان و زمین و مانند آن ترجمه کرده‌اند.

واژه دیگر «آروئیش» است که به معنای درد و رنج و آسیب گرفته‌اند؛ اما آذرگشسب آن را به پرستندگان یا خدمتگزاران بشر برگرداند (آذرگشسب، ۱۳۸۳ هـ.ش، ج ۲، ص ۷۵۳) و هومباخ در برگردان ۱۹۹۱ آن را پشتیبان و در برگردان ۲۰۱۰ آن را «آز» ترجمه کرده است (میرفرخایی، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۵۸). کانگا این واژه را به «نیکی» و برخی دیگر به «کمال و رسایی» و مفسران متأخر آن را به دشمن برگردانده‌اند (آذرگشسب، ۱۳۸۳ هـ.ش، ج ۲، ص ۶۹۹).

واژه «آسندا» را برخی همانند هومباخ به «ناخوشایند» ترجمه کرده‌اند و برخی دیگر همانند اینسler حرف «آ» را جدای از «سندا» دانسته‌اند و آن را «لذت» ترجمه می‌کنند (میرفخرایی، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۸۲). تاراپوروالا این واژه را «پنهان کردن» و فریبکار (آذرگشسب، ۱۳۸۳ ه.ش، ج ۲، ص ۷۵۳ - ۷۵۴) و پورداوود «ساختن» و «انجام دادن» برگردان کرده‌اند (پورداوود، ۱۳۸۱ ه.ش، ص ۳۷۵، ش ۷ و ص ۳۱، ش ۱۵). بدین بیان روشن شد که سخنی از قربانی در میان نیست.

اما در برگردان اینسler سخن از «لذت بردن از آسیب‌رسانی به گاو (= بینش نیک) است» (میرفخرایی، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۸۲)؛ ولی این آسیب به گاو به چه معناست؟ در ترجمه پهلوی چنین آمده است: «با کردار و آموزش خود، در مورد گوسپندان <رفتار> نادرست آموزش دهند [یعنی کشتن بی اندازه > آنها]» (میرفخرایی، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۸۲).

وست مخالفت دیوپرستان با آسوده‌زیستن گاو در پرتو خورشید و نیز مصونیت آن از سلاخی را از بند دهم از هات ۳۲ درمی‌یابد (وست، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۱۱۴)؛ ولی کلنز آن را مبهم خوانده است (کلنز، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۸۹) که از جمله ابهام‌های در برگردان واژه «گام» است که برخی بسان وست به گاو و دیگرانی چون آذرگشسب، شوشتری، جعفری، رضی، دوستخواه، وحیدی و شهزادی، زمین و جهان برگردانده‌اند (مبارکه، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۲۸۸ - ۲۸۹). ساسانفر نه گاو و نه زمین و جهان را برگردان آن واژه نمی‌داند، بلکه به «بامدادان» ترجمه می‌کند (ساسانفر، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۳۵۹). متفاوت‌تر از همه نظر گرشویچ است که «دیدن گاو و خورشید» را تعبیر و اصطلاحی برای «به بهشت رفتن» می‌شمارد (بیانکی، ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۴۸، یادداشت ۳).

حاصل بررسی بندهای پیش‌گفته، اخذ مفهوم قربانی از بین معانی خفته در سطور نبود؛ اما به قول زهر چون بحث بر سر خشم و زور و ستم و تهاجم و آسیب است، برخی گمان برده‌اند مراد همان قربانی است؛ چراکه زرتشت، کرپان‌ها و اوسیج‌ها را به ستم کردن به گاو و نیز

حاکمان را به اینکه گاو را به فریادکشیدن از روی رنج و درد وامی‌دارند، متهم می‌کند (زئر، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۱۱۵ - ۱۱۶).

این همان باور عمومی است که معمولاً از هات ۲۹ گاهان عرضه می‌شود؛ اما اینسلا و اشمیت بر این باورند که «گاو در گاهان ارتباط اندکی با "گاو در مرغزارها" که مورد تهدید چپاول‌گران واقع می‌شود، دارد» (مالاندر، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۶۳).

افزون بر این ما نمی‌دانیم مخالفان زرتشت چه باورهایی داشتند و در مراسم خود چگونه با قربانی رفتار می‌کردند و اینکه ستم به گاو چگونه محقق می‌شد؟ آیا هرگونه قربانی با ستم و خشونت همراه بوده است؟ اگر مراد این باشد که هرگونه قربانی از نظر زرتشت ستم به گاو است، آن‌گاه این پرسش به وجود می‌آید که آیا زرتشت با گوشت‌خواری مخالف بوده و دستور گیاه‌خواری داده است؟ چه تفاوتی میان قربانی گاو و سربریدن گاو و استفاده از گوشت آن وجود دارد؟ دردی که گاو و دیگر چارپایان در هنگام جان دادن می‌کشند، چه در مراسم قربانی باشد و چه به نیت قربانی نباشد، یکسان است. آیا از نظر زرتشت سربریدن گاو به نیت قربانی، ستم به گاو است؛ اما سربریدن یا خفه‌کردن گاو بدون نیت قربانی ستم به گاو نیست؟

۲. لزوم فراهم کردن آسایش گاو

برخی تأکید زرتشت بر حمایت از گاو و فراهم کردن آسایش او را تعریض به کسانی دانسته‌اند که گاو را سلاخی می‌کردند (وست، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۲۳۸). زرتشت در آغاز هات ۲۸، اهورامزدا را مخاطب قرار می‌دهد که تو «روان گاو را خوشنود خواهی ساخت» (وست، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۶۹). در بند دوم از هات ۲۹ سخن از «مراقبت از گاو» است (وست، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۷۵). در بند سوم از هات ۳۳ در وصف نیکان آمده است: «از گاو مراقبت می‌کند» (وست، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۱۲۳). همچنین در دو بند نخست از هات ۵۰ زرتشت

از اهورا می پرسد: «چه کسی پشتیبان رمه های من خواهد بود؟ چگونه ای مزدا، آن کسی که خواهان شادکردن گاو است، که او در چراگاه خود بیاساید» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۲۳۹). بند پنجم از هات ۵۱ نیز گوید: «چگونه آن دامدار بر مبنای راستی از گاو نگهبانی کند» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۲۵۵).

اما ترجمه گاو و رمه در این بندها بلامنازع نیست؛ برای نمونه در ترجمه آذرگشسب (آذرگشسب، ۱۳۸۳ هـ.ش، ج ۱، ص ۴۵، ۱۳۷، ۵۶۳؛ ج ۲، ص ۶۲۷ و ۷۰۳)، دوستخواه (دوستخواه، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۱، ص ۷، ۱۰، ۲۸، ۷۲، ۷۸) و ساسانفر (ساسانفر، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۵۵، ۱۱۹، ۳۹۹، ۹۴۹، ۹۵۳، ۱۰۱) هیچ نامی از گاو و رمه در هیچ یک از این بندها نیست. اگر از تفاوت ترجمه ها چشم پوشیم، آیا مراقبت و پشتیبانی از گاو بدین معناست که قربانی و کشتن آن به هر شکل ممکن ممنوع است؟ مالاندار در پاسخ گوید: «از نظر زردشت ... مفهوم غایی تقدس گاو، ضرورت مراقبت و تیمارش را به همراه داشت؛ اما او را از قربانی شدن معاف نمی کرد» (مالاندار، ۱۳۹۳ هـ.ش، ص ۵۰).

۳. حکمت کره و شیر

برخی نام بردن از شیر و کره گاو در گاهان را دال بر فرآورده روا در مقابل نیامدن گوشت پنداشته اند (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۷۸). در بند هفتم از هات ۲۹ آمده است: «شیر و کره، این است آن حکمتی که اهورا، هماهنگ با راستی، برای گاو سامان داد» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۷۹). نیز بند پنجم از هات ۴۹ در مورد پیشکش های کسی که آیین او بر اندیشه نیک استوار است، گوید: «کره و شیر پیشکش می کند» (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۲۳۳). از همین رو وست در تفسیر بند پنجم از هات ۴۸ گوید لُبِ نیات همان خوراک ما از گاو است (وست، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۲۲۳). اما بویس در ردّ این انحصار گوید: «زرتشت با رسم کهن گوشت خواری مخالفتی نداشته است، از سوگندی که به آریتی می دهد آشکار

می‌شود. می‌گوید: "با تلاش در دامپروری، بگذار تا گاو برای خوراک ما پروار شود" (پسنای ۴۸-۵) (بویس، ۱۳۹۳ ه.ش، ج ۱، ص ۲۵۱).

جواز قربانی در گاهان و دیگر متن‌های زردشتی

به دنبال روشن شدن اشکال‌های ادعای حرمت و منع قربانی حیوانی در گاهان، پرسشی که باقی می‌ماند که آیا در گاهان سخنی در جواز قربانی وجود دارد یا نه؟ پیش از پاسخ باید گفت که مخالفت نکردن با قربانی می‌تواند به تنهایی دلیلی بر جواز قربانی از نظر زرتشت باشد؛ با این حال برخی بر این باورند که «گاهان و یسن هفت‌ها به معنای دقیق کلمه متون آیینی هستند؛ یعنی منحصرراً به این قصد تألیف شده‌اند که همراه با مراسم پرستش و قربانی خوانده شوند» (کلنز، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۹۳). و «حقیقت درباره قربانی و فشردن هوم هرچه باشد، چند عبارت مبهم دیگر در گاهان در تقبیح آیین شبانه و تأیید آیین روزانه هست. در یسن ۱۰/۳۲ در ذکر اوصافِ خصم، او را کسی می‌نامد "که (سرودی) بد می‌خواند تا با چشمان خویش گاو و خورشید را ببیند" و بدین سان غرض از پرستش را پدیدار ساختن سپیده دم فرا می‌نماید. معنای ضمنی آن این است که عمل او شب‌هنگام صورت می‌پذیرفته است» (کلنز، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۸۹).

همچنین مولتن می‌نویسد: در گاهان «تنها یک بار به مسئله قربانی برمی‌خوریم: به تو ای اشه‌ها با خدمتی درخور، میزد تقدیم خواهید کرد (یسن ۳۴ بند ۳). واژه میزد (myazda) در اینجا بر تقدیم غذا (و خوراکی)، غذایی که بنا بر حدس‌مان بر فرشی از علفزار نرم نهاده شده است؛ آن هم به شیوه آریایی کهن و آن‌گونه که هرودوت در تصویر خود از این دین ارائه می‌دهد اگرچه قربانی همچنان وجود دارد، اما با نیایش قرین و عجین است» (مولتن، ۱۳۸۴ ه.ش، ص ۸۵ - ۸۶).

مری بویس این بند را چنین می‌آورد: «تورا ای اهورامزدا و ای اشه بانماز پیشکش "میزد mayzad" می‌آوریم، آنچه دارایی مادی "gaetha" در اختیار داریم» (بویس، ۱۳۹۳ هـ.ش، ج ۱، ص ۲۵۳). او قرائن موجود در این بند را گواه بر اندیشه زرتشت در قربانی کردن حیوان، گرانبهاترین هدیه آدمی برای ایزدان می‌داند (بویس، ۱۳۹۳ هـ.ش، ج ۱، ص ۲۵۳).

بگذریم از اینکه چنانچه در مقدمه آمد، از عصر تدوین اوستا تا همین امروز قربانی در سنت زرتشتی وجود داشته و دارد. چگونه ممکن است در این سرودها قربانی به صراحت حرام شده باشد، اما موبدان بدون توجه به این منع صریح سخن از قربانی بگویند؟ مخالفان جواز قربانی بر این باورند که قربانی در متون پساگاهانی، در حقیقت بازگشت به عصر پیش از زرتشتی است؛ اما مری بویس تأکید می‌کند میان آموزه‌های زرتشت و آداب و رسوم پسین تغییری وجود ندارد و گویا اندیشه‌های خود را به شماری از محققان دیگر از جمله ویندفور و جی. کرینبروک قبولانده است (برای اطلاع بیشتر، نک. به: یامااوجی، ۱۳۹۰ هـ.ش، ص ۴۹۳ - ۴۹۵). همه اینها یعنی «اگر زرتشت با چنین مراسمی کاملاً مخالف داشت و اجرای آن را تحریم کرده بود، دوام و بقای چنین رسمی در سنت زرتشتیان کاملاً بعید می‌نمود» (مولایی، ۱۳۹۳ هـ.ش، ج ۴، ص ۳۹۰). آسموسن نیز در تأیید این مطلب گوید: «این اصل مسلم که قربانی حیوانات بعد از دوران زرتشت تا به امروز ادامه دارد، روشن‌گر این نکته است که زرتشت به هر حال نکاتی از آن سنت قدیمی را باز شناخته و صورت معتدل و ملایم از آن را پذیرفته است» (آسموسن، ۱۳۸۶ هـ.ش، ص ۸۹ - ۹۰)؛ دیدگاهی که زرن نیز آن را تأیید می‌کند (زرن، ۱۳۸۹ هـ.ش، ص ۱۱۷). میرچا الیاده نیز گوید: «اگرچه [زردشت] بعضی قربانی‌های خونین را محکوم کرد، معلوم نیست که همه آنها را مردود دانسته باشد. به هر حال مواردی از قربانی جانوران در اوستا شناخته شده است (پسینه ۴/۱۱؛ یشت ۵۸/۸). به علاوه اسناد و مدارک فراوانی از این نوع قربانی در دوران هخامنشیان، عصر پارتیان و دوران حکومت ساسانیان در دست است» (الیاده، ۱۳۹۴ هـ.ش، ج ۱، ص ۴۵۱).

قربانی و شرایط زمانی و مکانی

شناخت زمان و مکان زرتشت تأثیر مستقیم بر وضعیت‌شناسی اصلاحات وی دارد. تا زمانی که ندانیم زرتشت در چه زمان و مکانی می‌زیست و با چه باورها و مردمی روبرو بوده است، نمی‌توان به راحتی از اصلاحات او بحث کرد (هنینگ، ۱۳۶۵ ه.ش، ص ۷۶ - ۷۷؛ گرشویچ، ۱۳۹۶ ه.ش، ص ۹۳؛ مالاندر، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۴۵؛ نیبرگ، ۱۳۸۳ ه.ش، ص ۹۰؛ بویس، ۱۳۷۷ ه.ش، ص ۳۹). اوستا جز کلیاتی مبهم هیچ شناخت دقیقی درباره مخالفان و دشمنان زرتشت نمی‌دهد. ویژگی دین، خدایان و باورهای مخالفان ناشناخته است و معلوم نیست اصلاحات زرتشت ناظر به چه مسائلی بوده است؛ به همین دلیل هرکس آموزه‌های او را به شکل متفاوتی تعبیر کرده است.

بر فرض پذیرش برخی ترجمه‌ها مبنی بر مخالفت زرتشت با قربانی، شاید این شرایط زمانی و مکانی بوده است که زرتشت را به اتخاذ چنین موضعی واداشته است. بر اساس این ترجمه‌ها، زرتشت با دشمنان عجیبی روبرو بود؛ آنان بر این باور بودند که خورشید و گاو بدترین چیزها برای دیدن است و از آسیب‌رساندن به گاو لذت می‌بردند. آنچنان بدخواه و دشمن گاو بودند که بر آن خشم می‌گرفتند و با فریادهای شادی و مست از هوم آن را سلاخی می‌کردند.

با وجود این شرایط این احتمال قوت می‌یابد که شاید ممنوع بودن قربانی معلول شرایط زمانی و مکانی بوده است. فرض کنیم زرتشت با قومی چادرنشین روبرو نبود یا غارتگران این دید را به گاو نداشتند، آیا باز هم قربانی گاو ممنوع می‌شد؟ یا فرض کنیم زرتشت در جایی زندگی می‌کرد که زندگی مردم وابسته به چارپا نبود و زندگی مردم بر اساس کشاورزی و مانند آن بود، در این حالت آیا باز هم گاو این همه در کانون توجه زرتشت قرار می‌گرفت؟ آیا زرتشت ممنوعیت قربانی گاو را دستوری ابدی برای همه جوامع می‌دانست،

حتی جوامعی که شرایط آنها هیچ شباهتی به دوران زندگی او نداشت؟ به همین دلیل گفته‌اند اعتراض‌های زرتشت ناظر به تصرفات سوء کاهنان زمان بوده است (عالی خانی، ۱۴۰۰ ه. ش، ص ۱۴۳).

نتیجه

زرتشت که از جور زمانه به تنگ آمده بود، برای تبلیغ دین خود راهی مناطق شرقی ایران شد و به دربار گشتاسب راه یافت. با وجود یافتن پشتیبانی چون گشتاسب، در اینجا نیز مشکلی وجود داشت و آن پیشوایان دین کهن بودند که آداب و رسوم ناگواری داشتند. بنا به نظر گروهی از اوستاپژوهان، در نظر پیشوایان دین قدیمی گاو نه تنها هیچ حرمت و اعتباری نداشت که در مراسم خود با فریاد مستانه به طور وحشیانه آن را سلاخی می‌کردند؛ از همین رو زرتشت در سروده‌های خود این رفتارها را محکوم کرد؛ اما آیا محکومیت این رفتارها به معنای محکومیت قربانی گاو در هر زمان و مکان بود؟

با وجود یافتن شواهدی از گاهان که برخی اوستاپژوهان از آن جواز قربانی را برداشت کرده‌اند، در گاهان به دو دسته شاهد برای ممنوع بودن قربانی اشاره شده است؛ دسته نخست شواهدی که در نظری بدوی قربانی یا کشتار گاو را محکوم می‌کند و دسته دوم از سختی‌هایی که گاو متحمل شده و لزوم فراهم کردن آسایش برای آن سخن رفته است که از جمع شواهد، معاف داشتن گاو از قربانی و کشته شدن گمان می‌رفت. در بخش نخست شواهد، معمولاً به پنج بند گاهان اشاره می‌شود که هر پنج بند جدای از ابهام و مشکلات دستوری و واژگانی، برداشت‌های متفاوتی از آن شده است. دسته دوم شواهد نیز صراحتی در مطلب ندارد و نمی‌توان بر این اساس حرمت قربانی را اثبات کرد.

جدای از این دو مشکل دیگر در ترجمه و تفسیر این بندها وجود دارد: نخست تعیین نشدن ملاک معنای مجازی و حقیقی الفاظ در گاهانست، به طوری که گویا به ذوق و سلیقه اوستاپژوهان ارتباط دارد. دیگری عدم شناخت ما از زمان و مکان زرتشت و آداب و رسوم و باورهای دشمنان اوست که تأثیر بسیار مهمی در تفسیر دقیق این بندها دارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاع از ترجمه دیگر مترجمان، نک. به: مبارکه، بهنام، ۱۳۹۳، هفده پژواک گاتاها، به کوشش محمدحسین نظری پویا، ص ۲۷۹ - ۲۸۲.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

ابن بلخی. (۱۳۷۴ ه.ش). فارس‌نامه ابن بلخی. توضیح و تحشیه: منصور رستگار فسایی. چ ۱. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.

اون والا، مانکجی. (۱۹۲۲ م). روایات داراب هرمزدیار. بمبئی: [بی‌نا].

آذرگشسب، فیروز. (۱۳۸۳ ه.ش). گات‌ها: سرودهای زرتشت. چ ۳. تهران: فروهر.

آسموسن، ج. پ. (۱۳۸۶ ه.ش). اصول عقاید و اعتقادات دیانت زرتشتی. ترجمه: فریدون وهمن. چ ۱، تهران: ثالث.

باقری حسن کیاده، معصومه. (۱۳۸۵ ه.ش). «بررسی یسن‌های اوستا و زند آنها». رساله دکتری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.

برجیان، حبیب. (۱۳۹۳ ه.ش). «آریاییان عصر مفرغ»، در: تاریخ جامع ایران. ج ۱، زیر نظر: سیدکاظم موسوی بجنوردی. چ ۱. تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

بویس، مری. (۱۳۷۷ ه.ش). چکیده تاریخ کیش زرتشت. ترجمه: همایون صنعتی زاده. چ ۱، تهران: صفی علی شاه.

_____. (۱۳۸۶ ه.ش). «بی بی شهربانو و بانوی پارس». ترجمه: حمید احمدی. اطلاعات سیاسی و اقتصادی. ش ۲۴۱ - ۲۴۲.

_____. (۱۳۹۳ ه.ش). تاریخ کیش زرتشت. ترجمه: همایون صنعتی زاده. چ ۱. تهران: گستره.

بهار، مهرداد. (۱۳۹۱ ه.ش). پژوهشی در اساطیر ایران. چ ۹. تهران: آگه.

_____. (۱۳۹۵ ه.ش). بندهش. چ ۵. تهران: توس.

بیانکی، اوگو. (۱۳۸۵ ه.ش). «مهر و مسئله یکتاپرستی ایرانی»، در: دین مهر در جهان باستان. ترجمه: مرتضی ثاقب فر. چ ۱، تهران: توس.

پورداد، ابراهیم. (۱۳۸۱ ه.ش). یادداشت های گاتاها. چ ۱. تهران: اساطیر.

تفضلی، احمد. (۱۳۹۱ ه.ش). مینوی خرد. به کوشش: ژاله آموزگار. چ ۵. تهران: توس.

ثعالبی، محمد بن عبدالمک. (۱۳۸۴ ه.ش). شاهنامه ثعالبی. ترجمه: محمود هدایت. چ ۵. تهران: اساطیر.
جمپور، کیخسرو. [بی تا]. «اساس قربانی کردن زرتشتیان ایران در روز مهرگان». ایران شهر، ش ۸ - ۹، ص ۵۰۲ - ۵۰۹.

خلیفه قلی، زهرا. (۱۳۹۴ ه.ش). «بررسی آیین قربانی در بین النهرین و ایران». پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

دوستخواه، جلیل. (۱۳۹۱ ه.ش). اوستا: کهن ترین سرودها و متن های ایرانی. چ ۱۶. تهران: مروارید.

دوشن گیمین، ژاک. (۱۳۸۵ ه.ش). دین ایران باستان. ترجمه: رؤیا منجم. چ ۱. تهران: نشر علم.

روایت ایتھوتو، نسخه خطی مورخ ۱۱۵۲ یزدگردی، نسخه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

زرنشاس، زهره. (۱۳۸۵ ه.ش). زبان و ادبیات ایران باستان. چ ۲. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.

زیر، آر. سی. (۱۳۸۹ ه.ش). طلوع و غروب زردشتی گری. ترجمه: تیمور قادری. چ ۳. تهران: امیرکبیر.

ساسانفر، آبتین. (۱۳۹۳ ه.ش). گاتاها سروده های اشو زرتشت. چ ۲. تهران: بهجت.

سروش پور، پدرام. (۱۳۹۷ ه.ش). پژوهشی در دین و فرهنگ زرتشتی. چ ۱. تهران: فروهر.

شاکد، شائول. (۱۳۹۳ ه.ش). از ایران زردشتی تا اسلام. ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر. چ ۵. تهران، ققنوس. شرفی، محمدحسن. (۱۳۷۹ - ۱۳۸۰ ه.ش). «قربانی در ایران باستان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

شرو، پردزاکتر. (۱۳۹۸ ه.ش). گوهره آیین زردشت. ترجمه: خشایار بهاری. چ ۱. تهران: فرزانه روز. _____ (۱۳۹۸ ه.ش). «جامعه اوستایی»، در: تاریخ ایران، پژوهش آکسفورد. ویراسته: تورج دریایی. ترجمه: شهربانو صارمی. چ ۱. تهران: ققنوس.

شهمردان، رشید. (۱۳۳۶ ه.ش). پرستشگاه زرتشتیان. بمبئی: سازمان جوانان زرتشتی بمبئی. صفوی، پروین. (۱۳۹۰ ه.ش). «مفهوم قربانی از میتراپیسم تا اسلام». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

عالی‌خانی، بابک. (۱۴۰۰ ه.ش). بررسی لطایف عرفانی در نصوص عتیق اوستایی. ویراست دوم. چ ۲. تهران: هرمس.

عهد جدید (۱۳۸۷ ه.ش). ترجمه: پیروز سیار. چ ۱. تهران: نی. عهد عتیق (۱۳۸۸ ه.ش). ترجمه: فاضل‌خان همدانی و ویلیام گلن. از کتاب مقدس عهد عتیق و عهد جدید. چ ۳. تهران: اساطیر.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۶۶ ه.ش). شاهنامه. به کوشش: جلال خالقی مطلق. ج ۱، نیویورک: نشر bibliotheca persica.

فقیهی محدث، فریده. (۱۳۹۰ ه.ش). قربانی در ادیان الهی. چ ۱. تبریز: مولا علی. قائم‌مقامی، سیداحمد رضا. (۱۳۸۷ ه.ش). «تطور مفاهیم اوستایی قدیم در سنت زردشتی». رساله دکتری. تهران: دانشگاه تهران.

قدردان، مهرداد. (۱۳۹۴ ه.ش). آیین، اسطوره، باور، فرهنگ مردم؛ چ ۱. تهران: فروهر. قلی‌زاده، خسرو. (۱۳۹۲ ه.ش). دانش‌نامه اساطیری جانوران و اصطلاحات وابسته. چ ۱. تهران: کتاب پارسه. _____ (۱۳۹۶ ه.ش). «واکاوی ریشه‌های آیین قربانی در ایران باستان»، ارج خرد: جشن‌نامه استاد جلال خالقی مطلق. چ ۱. تهران: مروارید، ص ۴۲۳ - ۴۵۱.

- کلنز، ژان. (۱۳۹۴ ه.ش). مقالاتی درباره زردشت و دین زردشتی. ترجمه از فرانسه: پردز اکثر شرؤو. ترجمه به فارسی: احمد رضا قائم مقامی. تهران: فروزان روز.
- گرشویچ، ایلیا. (۱۳۹۶ ه.ش). آموزه و آیین زردشت. ترجمه: منیژه اذکایی و جواد دانش آرا. چ ۱، تهران: ثالث.
- لسان، حسین. (۱۳۵۵ ه.ش). «قربانی از روزگار کهن تا امروز». ماه نامه هنر و مردم، ش ۱۶۷، ص ۶۰-۷۰.
- مالاندرا، ویلیام م. (۱۳۹۳ ه.ش). مقدمه ای بر دین ایران باستان. ترجمه: خسرو قلی زاده. چ ۲. تهران: کتاب پارسه.
- مبارکه، بهنام. (۱۳۹۳ ه.ش). هفده پژواک گاتاها. به کوشش: محمد حسین نظری پویا. چ ۲. تهران: فروهر.
- مزدایور، کنایون. (۱۳۹۰ ه.ش). شایست ناشایست. چ ۲. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مصاحب، غلام حسین. (۱۳۸۰ ه.ش). دایرةالمعارف فارسی. چ ۲. تهران: امیرکبیر.
- مصطفوی، علی اصغر. (۱۳۶۹ ه.ش). اسطوره قربانی. چ ۱. تهران: بامداد.
- مولایی، چنگیز. (۱۳۹۳ ه.ش). «زردشت و دین او»، در: تاریخ جامع ایران، زیر نظر: سید کاظم موسوی بجنوردی. ج ۴. چ ۱. تهران: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- مولتون، جیمز هوپ. (۱۳۸۴ ه.ش). گنجینه مغان. ترجمه: تیمور قادری. چ ۱. تهران: امیرکبیر.
- موله، ماریان. (۱۳۹۱ ه.ش). ایران باستان. ترجمه: ژاله آموزگار. چ ۶. تهران: توس.
- میرفخرایی، مهشید. (۱۳۹۰ ه.ش). روایت پهلوی. چ ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____. (۱۳۹۳ ه.ش). بررسی دستوری و محتوایی گاه ۵۱ و هوشترگاه. چ ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____. (۱۳۹۶ ه.ش). زردشت و گاهان: بررسی دستوری و محتوایی دو فصل ۴۷ و ۴۸ سینتامینوگاه. چ ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نوادی، غلامرضا. (۱۳۹۸ ه.ش). قربانی در آیین زرتشتی. چ ۱. تبریز: عاصم.
- نیبرگ، هنریک ساموئل. (۱۳۸۳ ه.ش). دین های ایران باستان. ترجمه: سیف الدین نجم آبادی. چ ۱. کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

وست، مارتین. (۱۳۹۴ ه.ش). گات‌ها: ترجمه‌ای نوین. ترجمه: خشایار بهاری. چ ۱. تهران: فرزاد روز.
هاکس، جیمز. (۱۳۸۲ ه.ش). قاموس کتاب مقدس. چ ۲. تهران: اساطیر.
هنینگ، والتر برونو. (۱۳۶۵ ه.ش). زرتشت: سیاست‌مدار یا جادوگر. ترجمه: کامران فانی. چ ۲. تهران: پرواز.
الیاده، میرچا. (۱۳۹۴ ه.ش). تاریخ اندیشه‌های دینی. ترجمه: مانی صالحی علامه. چ ۱. تهران: نیلوفر.
یارشاطر، احسان. (۱۳۸۹ ه.ش). تاریخ ایران کمبریج (جلد سوم، بخش اول: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان). ترجمه: حسن انوشه. چ ۶. تهران: امیرکبیر.
یاماوچی، ادوین ام. (۱۳۹۰ ه.ش). ایران و ادیان باستانی. ترجمه: منوچهر پزشک. چ ۱. تهران: ققنوس.

References

The Noble Quran.

Alikhani, Babak. 2021. *A study of mystical subtleties in ancient Avestan Texts*. 2nd ed., revised. Tehran: Hermes.

Asmussen, Jes Peter. 2007. *Uṣūl-i 'aqā'id va i 'tiqādāt-i dīyānat-i Zartushtī*. Translated by Fereydoon Vahman. 1st ed. Tehran: Sales.

Bagheri Hassan Kiadeh, Masoumeh. 2006. "A study of Avestan Yasnas and Zands." PhD diss., Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran.

Bahar, Mehrdad. 2012. *A study of Iranian myths*. 9th ed. Tehran: Āgah.

Bahar, Mehrdad. 2016. *Bundahišn*. 5th ed. Tehran: Toos.

Bianchi, Ugo. 2006. "Mithra and the question of Iranian monotheism." In *The Religion of Mithra in the Ancient World*, translated by Morteza Saghebfar, 1st ed., Tehran: Toos.

Borjian, Habib. 2014. "Aryans of the Bronze Age." In *Comprehensive history of Iran*, vol. 1, edited by Seyed Kazem Mousavi Bojnourdi. 1st ed. Tehran: Encyclopaedia Islamica.

Boyce, Mary. 1998. *Chikāda-yi tārikh-i kash-i Zartusht*. Translated by Homayoun Sanatizadeh. 1st ed. Tehran: Šaft 'Alī Shāh.

Boyce, Mary. 2007. "Bibi Shahrbanu and the Lady of Pars." Translated by Hamid Ahmadi. *Iṭīlā'āt-i Sīyāsī va Iqtisādī*, no. 241–242.

- Boyce, Mary. 2014. *The History of Zoroastrianism*. Translated by Homayoun Sanatizadeh. 1st ed. Tehran: Gostareh.
- Doostkhah, Jalil. 2012. *Avesta: The Oldest Iranian Hymns and Texts*. 16th ed. Tehran: Morvarid.
- Duchesne-Guillemin, Jacques. 2006. *The Religion of Ancient Iran*. Translated by Rouya Monajem. 1st ed. Tehran: Nashr-e Elm.
- Eliade, Mircea. 2015. *A History of Religious Ideas*. Translated by Mani Salehi Allameh. 1st ed. Tehran: Niloufar.
- Faghihi Mohaddes, Farideh. 2011. *Sacrifice in divine religions*. 1st ed. Tabriz: Mola Ali.
- Ferdowsi, Abolqasem. 1987. *Shahnameh*. Edited by Jalal Khaleghi-Motlagh. Vol. 1. New York: Bibliotheca Persica.
- Fīrūz Āzargashasp. 2004. *Gāthāhā: Surūd-hā-yi Zartusht*. 3rd ed. Tehran: Farvahr.
- Gershevitch, Ilya. 2017. *Doctrine and Ritual of Zoroaster*. Translated by Manijeh Azkaei and Javad Danesh-Ara. 1st ed. Tehran: Sales.
- Ghadrdan, Mehrdad. 2015. *Ritual, myth, belief, and folk culture*. 1st ed. Tehran: Forouhar.
- Ghaem-Maghami, Seyed Ahmad Reza. 2008. "The evolution of ancient Avestan concepts in the Zoroastrian tradition." PhD diss., Tehran: University of Tehran.
- Gholizadeh, Khosrow. 2013. *Encyclopedia of mythological animals and related terminology*. 1st ed. Tehran: Ketab Parseh.
- Gholizadeh, Khosrow. 2017. "An analysis of the roots of sacrificial rituals in ancient Iran." In *Arj-e kherad: festschrift for Professor Jalal Khaleghi-Motlagh*, 1st ed., 423–451. Tehran: Morvarid.
- Hawks, James. 2003. *The Bible Dictionary*. 2nd ed. Tehran: Asatir.
- Henning, Walter Bruno. 1986. *Zarathustra: Politician or Magician?* Translated by Kamran Fani. 2nd ed. Tehran: Parvaz.
- Ibn Balkhī. 1995. *Fārsnāma-yi Ibn Balkhī*. Edited and annotated by Mansūr Rastgār Fasā'ī. 1st ed. Shiraz: Bunyād-i Fārs-shināsī.
- Jampur, Keykhosrow. n.d. "The Basis of Zoroastrian sacrificial practices in Iran on Mehrgān Day." *Irānshahr*, no. 8–9: 502–509.
- Kellens, Jean. 2015. *Essays on Zoroaster and Zoroastrian Religion*. Translated from French by Prods Oktor Skjærvø and into Persian by Ahmad Reza Ghaem-Maghami. Tehran: Forouzan Rooz.

- Khalifeh-Qoli, Zahra. 2015. "A Study of Sacrificial Rituals in Mesopotamia and Iran." Master's thesis, Tehran: Islamic Azad University, Central Tehran Branch.
- Lesan, Hossein. 1976. "Sacrifice from Ancient Times to the Present." *Honar va mardom monthly*, no. 167: 60–70.
- Limji Hataria, Mankji. 1922. *Rivāyāt-i Dārāb Hurmuzdyār*. Bombay: n.p.
- Malandra, William W. 2014. *An Introduction to the Religion of Ancient Iran*. Translated by Khosrow Gholizadeh. 2nd ed. Tehran: Ketab Parseh.
- Mazdapour, Katayoun. 2011. *Shāyist Nāshāyist*. 2nd ed. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Mirfakhraei, Mahshid. 2011. *The Pahlavi narrative*. 1st ed. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Mirfakhraei, Mahshid. 2014. *A grammatical and content analysis of Gāh 51, Vohu Khshathragah*. 1st ed. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Mirfakhraei, Mahshid. 2017. *Zarathustra and the Gāthās: a grammatical and content analysis of chapters 47 and 48 of Spentamainogāh*. 1st ed. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Mobarakeh, Behnam. 2014. *Seventeen echoes of the Gathas*. Edited by Mohammad Hossein Nazari Pouya. 2nd ed. Tehran: Forouhar.
- Molaei, Changiz. 2014. "Zoroaster and his religion." In *The comprehensive history of Iran*, edited by Seyed Kazem Mousavi Bojnourdi, vol. 4, 1st ed. Tehran: Encyclopaedia Islamica.
- Mole, Marianne. 2012. *Ancient Iran*. Translated by Zhaleh Amouzgar. 6th ed. Tehran: Toos.
- Mosaheb, Gholam-Hossein. 2001. *The Persian encyclopedia*. 2nd ed. Tehran: Amir Kabir.
- Mostafavi, Ali-Asghar. 1990. *The myth of sacrifice*. 1st ed. Tehran: Bamdad.
- Moulton, James Hope. 2005. *The Treasure of the Magi*. Translated by Timur Qadri. 1st ed. Tehran: Amir Kabir.
- Navaderi, Gholamreza. 2019. *Sacrifice in the Zoroastrian tradition*. 1st ed. Tabriz: Asem.
- Nyberg, Henrik Samuel. 2004. *Ancient Iranian Religions*. Translated by Seyf al-Din Najmabadi. 1st ed. Kerman: Shahid Bahonar University of Kerman.
- Pourdavoud, Ebrahim. 2002. *Notes on the Gathas*. 1st ed. Tehran: Asatir.
- Safavi, Parvin. 2011. "The concept of sacrifice from Mithraism to Islam." Master's thesis, Tehran: Islamic Azad University, Central Tehran Branch.

- Sasanfar, Abtin. 2014. *The Gāthās: Hymns of Ashu Zarathushtra*. 2nd ed. Tehran: Bahjat.
- Shahmardan, Rashid. 1957. *The Zoroastrian temple*. Bombay: Zoroastrian Youth Organization of Bombay.
- Shaked, Shaul. 2014. *From Zoroastrian Iran to Islam*. Translated by Morteza Saghebfar. 5th ed. Tehran: Qoqnoos.
- Sharafi, Mohammad Hassan. 2000–2001. “Sacrifice in Ancient Iran.” Master’s thesis, Tehran: Shahid Beheshti University.
- Skjærvø, Prods Oktor. 2019. “The Avestan Society.” In *The Oxford History of Iran*, edited by Touraj Daryaei, translated by Shahrbanu Saremi. 1st ed. Tehran: Qoqnoos.
- Skjærvø, Prods Oktor. 2019. *The Essence of the Zoroastrian Faith*. Translated by Khashayar Bahari. 1st ed. Tehran: Farzan Rooz.
- Soroushpour, Pedram. 2018. *A Study of Zoroastrian Religion and Culture*. 1st ed. Tehran: Forouhar.
- Tafazzoli, Ahmad. 2012. *Mēnōg ī Khrad*. Edited by Jaleh Amoozgar. 5th ed. Tehran: Toos.
- Tha’ālibī, Muḥammad b. ‘Abd al-Malik. 2005. *Shāhnāmeh of Tha’ālibī*. Translated by Mahmoud Hedayat. 5th ed. Tehran: Asatir.
- The Itēhutar Narrative*, manuscript dated 1152 Yazdgerdi, National Library of the Islamic Republic of Iran.
- The New Testament*. 2008. Translated by Pirooz Sayyar. 1st ed. Tehran: Ney.
- The Old Testament*. 2009. Translated by Fazel Khan Hamadani and William Glen. In *The Holy Bible: The Old and New Testaments*. 3rd ed. Tehran: Asatir.
- West, Martin. 2015. *The Gāthās: A New Translation*. Translated by Khashayar Bahari. 1st ed. Tehran: Farzan Rooz.
- Yamauchi, Edwin M. 2011. *Iran and Ancient Religions*. Translated by Manouchehr Pezeshk. 1st ed. Tehran: Qoqnoos.
- Yarshater, Ehsan. 2010. *The Cambridge History of Iran, Volume 3, Part 1: From the Seleucids to the Fall of the Sasanian Empire*. Translated by Hassan Anousheh. 6th ed. Tehran: Amir Kabir.
- Zaehner, R. C. 2010. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*. Translated by Timur Qadri. 3rd ed. Tehran: Amir Kabir.
- Zarshenas, Zohreh. 2006. *Language and Literature of Ancient Iran*. 2nd ed. Tehran: Daftar-e Pajoohesh-haye Farhangi.